

Сергій Бабич (Рівне)

РАННЬОБАРОКОВА ВІЗІЯ ЧИТАЧА У ТВОРЧОСТІ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО¹

Культурна ситуація кінця XVI – початку XVII ст. виразно засвідчувала потребу радикального оновлення не лише світоглядних орієнтацій, а й нової концепції автора, у якому поєднувалися тип *священника* і *митця*. Між собою органічно співіснували *консервативно-охоронна* та *креативна функції*. Зокрема, це позначилося на тематичній модифікації полемічних творів. Уже в першій половині XVII століття виявлення догматичних відмінностей відходив у полемічній літературі на другий план, поступаючись творенню альтернативних моделей світу Церкви (Іван Вишенський, Іпатій Потій, Захарія Копистенський) та засад духовного об'єднання православних українців.

У контексті ідеалістичних візій увиразнюється авторська позиція Смотрицького, яку він уподібнював до харизматичних образів пророків. Парадигма пророчого об'явлення передбачала наявність посвяченого читача. Ідеальна фігура наратора Теофіла Ортолога у “Треносі” (1610) чи уподібнення Смотрицьким своєї сподвижницької місії з образами Мойсея, Єремії, Павла в “Апології” (1628)² не тільки виражали своє бачення дійсності, а й заодно кшталтували ідеалістичний, неспрофанований образ уявного адресата, на якого скеровувалися цілепокладання автора ідеальних проєктів “*пересотворення світу*” (Б.Криса)³.

¹ Ця стаття була підготовлена до друку в одному з польських наукових часописів у 2003 році. На жаль, авторові не судилося побачити її опублікованою. Він передчасно пішов з життя п'ять років тому, 18 серпня 2004 року.

² Про це нам доводилося вже писати, див.: Сергій Бабич, Модус містифікації в поезиці „Треносу” Мелетія Смотрицького [в:] Літературознавство: Матеріали IV конгресу Міжнародної асоціації українців, (Одеса, 26-29 серпня 1999 р., Київ 1999.; Сергій Бабич, Міфологема мандрів як пошуки оновлення (в „Апології” переїзди до країв східних” Мелетія Смотрицького) [в:] Слово і час. – 2001. – № 10. – С. 22-33.

³ Богдана Криса, Пересотворення світу. Українська поезія XVI-XVII століть. – Львів, 1997.

Модель *ідеального реципієнта*, здатного освоїти весь комплекс ідей, втілених у творі, виявлялася у передмових-посвятах та епіграмах, які супроводжували основну, наративну частину твору. Таким ідеальним образом, як правило, поставав князь або ж авторитетна постать. Взірцева особистість князя втілювала певну ієрархію цінностей. Тадеуш Котарбінський виокремлює чотири інтерпретації досконалості: *безумовність, гармонійність, досконалисть і найвищий рівень*, який об'єднує усі попередні⁴. У своїй структурній єдності вони творили своєрідний „вінок чеснот” або ж кодекс поведінки лицаря-князя, що утверджувався на засадах не зруйнованої, але тільки похитнутої Церкви. Зауважимо, що цей принцип надзвичайно перегукується із середньвічною традицією агіографічних творів, однією з функцій яких було кшталтування благочестивого християнина за взірцем біографічної моделі святого сподвижника.

Моделювання *узагальнено-типізованого образу читача* й конструювання сподіваної рецепції тексту репрезентують передмови-посвяти в “Антиграфах”, “Треносі”, “Апології”, “Паранезисі” та інших творах Смотрицького.

Також передмови-посвяти, що формувалися на засадах панегірика, виконували пропагандивну функцію, спрямовувалися на зміну переконань і конфесійних позицій конкретного адресата. Тому для автора важливим було репрезентувати ідеальний образ князя в естетичній формі. Це додавало переконливості у його вищості і гарантувало ефективність у сприйнятті.

Смотрицький передає відносно чітке уявлення про образ адресата передмови. Передовсім, це людина, яка зросла у рідній східнослов'янській православній традиції, патріотично настроєна, освічена, наділена здібностями до самостійного аналітичного мислення. Читач володіє відносною свободою у виборі позиції, з огляду на рівень переконливості, яку демонструє письменник. У зв'язку з цим, текст промовляє до аудиторії системою певних *аргументів*, завданням якого є підтвердити і заодно вплинути на *обрій сподівань* читача. Причому, *аргумент* у нашій ситуації сприймається у своїй функціональності як естетична та релігійно-етична стратегія Смотрицького, що змінює способи бачення та почування адресата.

В одному із своїх ранніх творів – “Антиграфах” (1610), через епіграму на герб, Смотрицький звертається до єдиного спадко-

⁴ Tadeusz Kotarbiński, Wybór pism, Warszawa 1957, s. 469.

емця роду Острозьких князя Януша, першородного сина Софії Тарновської і славетного князя Костянтина-Василя Острозького. Довкола його ймення письменник витворює своєрідну галерею цнот, притаманних давньому аристократичному роду, нащадком якого є Януш Острозький. Автор закликає княжича до тривання у своїх побожних замірах й успадкування по смерті славетного батька опікунства над православною Церквою у своєму краї, „*ojczystego nabożeństwa*”⁵. Смотрицький апелює до Януша Острозького тоді, коли вже той прийняв католицьку віру латинського обряду. Відповідно, настанови та звернення православного письменника до князя-католика, який начебто перебуває у стані початкового вибору віровизнання, спонукають реального адресата відреагувати на той несподіваний ідеалізований образ „благочестивого князя”, який, либонь авансом, творить Смотрицький. Він закликав князя бути справедливим, а це означало звертати свою увагу на ті кривди і образи, які чинять православним. Бути небайдужим до їхньої долі і ними ж опікуватися. Письменник апелює до нього як до захисника, „володаря людської душі та життя”: „*Ясновельможний і милостивий князю, природа, – розмірковує Смотрицький, – як вічна володарка життя і людських вчинків, спонукає і покликає кожну людину до того, аби вона жила у згоді із своїми власними потребами, зверталася за допомогою і порятунку, залишивши свій смуток, неспокій і образи*”⁶.

Відомо, що людині, яка ще жила цінностями та ментальними установками давньої епохи середньовіччя, пам'ять про її минуле, її предків уявлялася святою і непорушною. Тому у кожній присвяті автор завжди наголошував на „старожитності походження” роду або народу у цілому. Особливо це стосувалося тоді, коли мова велася навколо питань віри. У колі цінностей минулого і старовини визначалася міра аристократич-

⁵ Мелетій Смотрицький, *Авгуграфе albo odpowiedź na script uszczypliwy, przeciwko ludziom starożytnej wiary Graeckiej od apostatow cerkwie Wschodniej wydany, ktoremu tytuł: „Heresiae, Ignoranciae y Politika popów mieszczan bractwa Wileńskiego”, tak też y na książkę, rychlo potym ku objaśnieniu tegoż scriptu wydaną nazwiskiem „Harmonią”*. Przez iednego brata bractwa cerkiewnego Wileńskiego religiey starożytnej Graeckiej w porywczą dana. W Wilnie Roku 1608. [w:] Памятники полемиической литературы въ Западной Руси. – СПб. 1878. – Кн. I. – Ч. 3; СПб. 1903. – Т. 3. – С. 1150 [Русская историческая библиотека, изд. Археографической комиссии, т. 19]. Тут і далі переклад з пол. – С.Б.

⁶ Мелетій Смотрицький, *Авгуграфе albo odpowiedź....* – С.1151.

ності роду та вищості, упривілейованості спільноти. Тому у передмові Смотрицький реконструював образ покійного князя Костянтина-Василя Острозького. Звертаючись до пам'яті роду Острозьких, письменник утворює винятковість князя, якого як „у давні часи римляне цесаря Тита улюбленцем та утішителем роду людського називали”⁷. По суті, у такий спосіб Смотрицький творить *адоративну легенду* достойника православних, формуючи культ правдивого шляхтича Русина. Образ старого князя видається послідовно витриманим у дусі ритуальних творів, у яких панегіричний, хвалебний пафос займає чи не ключову позицію. Його словесний портрет лицаря формують вчинки. Автор вивершує його подвижницький спосіб життя як найцінніший здобуток, позначений славою, мужністю, звитягою і побожністю, а також змаганням за батьківську віру й заснуванням церков, шкіл і монастирів. Письменник проводить генеалогічний зв'язок князя із культом Київських святих, зокрема, з князем Володимиром.

Смотрицький підводить Януша Острозького до культового образу свого батька, мимоволі зіставляючи потенційного спадкоємця по крові із сформованим та самодостатнім героєм-покровителем. Письменник закликає князя-нащадка визнати поруч із кровною ще й духовну спадкоємність із славним батьком і цим самим звеличити давній рід.

Таким чином, в особі Януша Острозького Смотрицький реконструює ідеального читача. Щоправда, ідеалізуючи його, сподівається на реальний захист і покровительство.

У передмові до “Антиграфів”, Смотрицький осібно звертається до *гіпотетичного читача* як збірного образу православної руської спільноти, апелюючи при цьому до активного типу громадянина, не байдужого до життя свого краю, позбавленого безрозсудної „глупоти і мовчання”. У контексті таких моралізаторських установок Смотрицького цікавим епізодом постають роздуми над „мовчанням та скромністю”. Автор “Антиграфів” визначає це явище як характерну ознаку православних русинів, прищеплену прикладом Христа, який з покорюю зносив зневагу та злоречіння. *Стереотип страждання*, міцно утверджений у свідомості православних, Смотрицький пропонує замінити читачеві на *відкритість та войовничу активність*, озброєну мудрою тактикою правдивого слова та аргументації, “*бо наше мовчання,*

⁷ Мелетій Смотрицький *Антиграфъ albo odpowiedź...* – С. 1153.

– переконує далі письменник, – *для несвідомих породжуватиме непевність, для співчутливих – сум, для відчайдушних і неприятелів – підозру в уподібненні і посіпатстві, для ворогів – привід торжества/до тріумфу*⁸. Зауважимо, що письменник втілює тут нову творчу практику, властиву гуманістичному типу автора. Смотрицький не апелює до усталених звичок і свідомості читача, а намагається їх видозмінити, делікатно переконуючи в неактуальності його пасивної позиції у той час, коли назріла потреба рятувати Церкву і захищатися самим.

Звісно, що такий погляд на уявний образ адресата співвідносився з естетичними засадами гуманізму, який вимагав не тільки ескалації творчої особистості, а й активної позиції читача. Поміж тим, у співвідношенні цих двох якостей, утверджується певний тип культурної свідомості та форми людського існування. У тузі за героїзмом та активною позицією Смотрицький прагне актуалізувати *гуманістично-ренесансний ідеал героя-лицаря* із властивим пафосом духовного ригоризму, відчайдушного змагання та захисту своєї честі. Дещо своєрідна і, певною мірою, ідеалістична спроба Смотрицького оживити войовничий *образ лицарства*, як образ людського існування, в суб'єктивно-іраціональний світ православного русина мала б додати не тільки упевненості adeptам православ'я, а й повноцінності в заповненні лакуни, практично не функціонуючого в українській духовній культурі кінця XVI- початку XVII ст. коду лицарського мислення і поведінки.

До священницького типу євангельського песимізму православних Смотрицький дораджує прийняти поведінку лицаря. Ці властивості складаються у певну особистісну єдність. У поєднанні героїчної та священницької аспірацій витворюється образ ідеального читача, до якого адресував свої твори Смотрицький.

З певною долею вірогідності припускаємо, що звернення Смотрицького до православної шляхти і духівництва із закликом до активної позиції у захисті своїх інтересів є переосмисленням стратегії ордену єзуїтів. Середньовічна концепція лицаря Христового визначала, головним чином, позицію мислення, світогляд та діяльність ордену, а досягнення ідеальної мети велося через „*доктрину містичної війни проти „ворогів духа*”. До речі, у цьому полягала концепція контрреформації, що витворювала додаткову світоглядну необхідність у поширенні і

⁸ Мелетій Смотрицький *Авторафе albo odpowiedź...* – С. 1156.

популяризації прикладів *релігійного героїзму*.

До „войовничості духа” Смотрицький закликає майже слідом за львівським єпископом Гедеоном Балабаном, який у листі до православних мешканців міста Могилева, датованого 25 серпням 1605 р., писав: *“Пре то воин не во время мира и домових вчасов, но во время рати познається, и кормчий на мори не во время тишины и удобного вітра, но часу бурхливости морских и противних вітров, егда себе самого и суищих с ним в корабли спасет, умієтність свою показуєт”*⁹. Імовірно, що до подібних співвідношень та гасел, які ілюструють культурне становище православних русинів на початку XVII віку, спонукала Смотрицького потреба збереження культурної самобутності у часи тріумфу контрреформації та переваги нетолеранційної політики короля Речі Посполитої. Автор *Антиграфів* відчував гостру потребу прищепити дух активної войовничості з огляду на непоступливість та агресивність своїх опонентів. Він керувався устремлінням православної еліти самоутвердитися у всіх проявах суспільного і культурного життя, дорівнятися хоча б до того становища, яке витворила для себе польська шляхта.

Втім, проектування життєтворчого характеру читача не вийшло за межі ідеалістичних візій та уявної, текстуальної реальності передмов-посвят українського письменника. Та й, власне, вже у наступному творі Смотрицький зраджує своєму оптимізму, розгорнувши на сторінках “Треносу” трагічний пафос страждань Церкви-Матері, тим самим підтверджуючи незрушність *культу етечно-аскетичної пасивності* і замилювання українцями своєю ущербністю.

У наступному своєму творі – “Треносі”, Смотрицький також послідовно оприявнює образ ідеального читача-князя. У контексті родової приналежності та одвічно-традиційних чеснот автор ушановує князя Михайла Вишневецького. Вищість князівського роду письменник бачить у вірному служінні вітчизні, збереженні непорушності „*віри отцівської*”, яка передалася йому, мов „*дорогоцінний спадок від батьків*”. За версією Смотрицького, давній рід тому такий славний, що *“фундамент його дому зведений не на піску, не на глині, а на твердій основі – вірі батьків”*¹⁰. Велич і незламність у вірі роду Вишневецьких

⁹ Археографический сборник документов Вильна. – Спб. 1867. – Т. 2. – С. 23.

¹⁰ Мелетій Смотрицький, ΘΡΗΝΟΣ, Το iest Lament jedyney Ś. Powszech-

автор "Треносу" підтверджує надприродними ознаками, звертаючись до алюзій і криптоцитат з Святого Письма.

В епіграмі на герб рід Вишневецьких уподібнюється місяцю як найчастіше згадуваній в українському письменстві раннього бароко магічній астральній силі, в основі якої лежить міфологема зоряного неба. Реалізуючи алегоричний потенціал цих образів, письменник обігрує біблійну семіотику. Цікавий випадок використання образів *зірок, сонця, місяця*, як елементів метафоричного порівняння, зустрічаємо у Старому Завіті. Так, у Книзі Сираха ієрей Симон уподібнюється між народом ранкової зорі з-посеред хмар, місяця уповні та сонця, що сяє на церкву (Сир. 50, 5-7). Схожий прийом спостерігаємо у *Треносі*. Світло місяця-князя на темному небі таке ж яскраве, як і ті добродійні діяння роду, про які відомо всьому світу. Образ князя як духовного спадкоємця славного роду Смотрицький ставить у центрі, увиразнюючи його з-поміж інших родів. Тут автор майстерно обігрує множинний образ зірок, які постають своєрідним супровідним тлом для місяця-князя:

*Світить Місяць на небі ураз із Зірками
Так достойні Корибути світлим ділами
Знані на весь окіл, в широкому світі
Їхня слава не згине у жорстокій миті.
Славу у зв'язі здобули шляхетні Предки,
Тепер в ній владарюють мужні Нащадки.
Велич Отців – вірець служінню Отчизні милій,
Маєтки і життя як дар їй, серцю вірній.
Мов дорогий клейнод, Батьківську Віру оберігають,
І знак тому – Хрест у Гербі своєму мають¹¹.*

(переклад з пол. – С.Б.)

Згідно із задумом автора, ідеалізований образ князя Михайла як спадкоємця батьківської віри мав би стати прикладом для усіх тих шляхетних родів, які, за версією Смотрицького, „*зрадили свою Церкву-Матір*”. Оскільки князь Вишневецький один з

nej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary, pierwszey z Greckiego na Słowiański, a teraz z Słowiańskiego na polski przetłumaczony przez Teophila Ortologa, teyże Świątey Cerkwie Wschodniej Syna, Wilno 1610, [w:] Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick, Cambridge, Massachusetts 1987, s.2. [HARVARD LIBRARY OF EARLY UKRAINIAN LITERATURE, Texts: Volume 1.]

¹¹ Мелетій Смотрицький, ΘΡΗΝΟΣ, To iest Lament... , s.2.

небагатьох, хто ще вірно стоїть на сторожі інтересів православ'я, автор присвячує йому свою книгу, сподіваючись, що він і надалі зберігатиме цей „дорогий клейнод віри своїх батьків”. Також витворений Смотрицьким ідеальний тип світського покровителя церкви накладає на реального князя певні зобов'язання.

Інший тип *імпліцитного читача* у “Треносі” виражається безпосередньо вже у „передмові”. Програмуєчи спосіб читання, Смотрицький апелює до його інтелектуальних якостей. Тут же він посилається на чуттєвий досвід свого адресата, звісно, не применшуючи значення логічних доказів. Автор закликає до пильного та уважного прочитання книги, заохочує його до „міркувань”, порівняти твір з іншими скриптами. Жодних повчань і зверхніх настанов не знайдемо у зверненні автора “Треносу” до свого читача. Агресивність повчального тону та верифікацію радикальних настанов Смотрицький перекладає на образ Церкви-Матері. Імовірно, що письменник сподівається на встановлення довкола свого твору іншого типу комунікації – ренесансного, який полягав у відкритому діалозі автора з читачем і втіленні настанов, проголошуваних у творі через священні для православного читача образи. Тому, в передмові до читача автор обумовлює такий спосіб читання свого твору, який нагадував би відверту і непотайну розмову двох близьких людей:

“Прийми це (книгу – прим. С.Б.) з вдячністю. [...] Запевняю тебе, що з того тільки користь неабияку, яка тільки може бути найбільша у світі, матимеш. [...]”

*Читай не **perfunktorie**, мовби до чогось іншого поспішаючи, а з пильним розмислом та увагою”*¹².

Додамо, що в запрограмованих автором правилах читання передбачалася також епістемологічна заданість цього процесу. Позаяк, істина опосередковано виражалася через свою затаєність у глибині алегорії, топосу, метафоричній мові твору, то читачеві необхідно було здолати ряд перешкод на шляху до її розуміння, доклавши зусиль, аби збагнути верифікований зміст твору. Випереджаючи події, зауважимо, що в результаті

¹² Мелетій Смотрицький, ΘΡΗΝΟΣ, тобто плач єдиної святої вселенської апостольської східної Церкви, з поясненням догматів віри спочатку з грецької мови на слов'янську, а тепер із слов'янської на польську перекладений Теофілом Ортологом, тієї самої святої Східної Церкви сином у Вільні року Божого 1610 (фрагменти). / Переклад В. Кречотня та Р. Радишевського [в:] Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2 частинах / Відп. ред. В.М. Нічик. – Київ, 1995. – Ч. 2. – С. 289.

реального читача вражав зовнішній антураж книги, емоційна рефлексія „ляменту” і той священний німб, який огорнув твір талановитого майстра.

В “Апології” патетичний і повчальний пафос традиційних присвят змінюється благальним тоном. Звертаючись до коронного підканцлера і краківського старости Фоми Замойського, Смотрицький закликає князя стати в обороні правдивої церкви, підтримати ідею єдності православних із Західною Церквою, дотримуючись засад „чистоти віри”. Тут також письменник апелює до пам’яті роду, нагадуючи князю, що його славетний батько Януш був завжди прихильним до православних. Письменник сприймає їх як єдиновірців та послідовників істинної Церкви.

Друга присвята у творі адресується нащадкові роду Острозьких, київському воєводі Олександру Заславському, який, на думку Смотрицького, однаково шанує православну церкву і римський костел. Прославляючи його як католика православного роду, Смотрицький без двозначностей натякає князю на необхідність реального втілення своїх уподобань, щоб „*достойний народ руський у вірі з’єднався із римським костелом і зупинив внутрішній розпад і терзання самого себе*”¹³.

Утім, художню вартість складає присвята київському воєводі у „Паранезисі”. Ця віршована апологія князю Заславському витримана Смотрицьким у дусі давньоримської *epinicial’noї поезії carmen triumphale*, писана, як правило, гекзаметром, „*стих(ом) иройск(им) или шестомірн(им)*”¹⁴. Основним пафосом твору є не тільки урочисте звеличення князя, а й піднесення нових естетичних ідеалів. Автор прославляє князя Заславського, уподібнюючи до легендарного звитяжця Марка Клавдія Марцелла. Визволивши Рим од ворогів, він привів місто до нового тріумфу і народження. Ототожнення українського князя з римським полководцем не випадкове.

По-перше, автор панегірика втілює один з пророчих вигуків

¹³ Мелетій Смотрицький, *Apologia peregrinathey do Krajuw Wschodnich, Przez mię Meletiusza Smotryckiego, M.D. Archiepiscopa Połockiego, Episkopa Witebskiego y Mścislawskiego, Archimandritę Wileńskiego y Dermańskiego, Roku P. 1623 y 1624 Obchodzoney, przez Falszywą Bracia Słowne y na Piśmie Spotwarzoney, do Przechacnego Narodu Ruskiego, Oboiego Stanu, Duchownego i Swietskiego Sporządzana i podana, Anno 1628, Augusti die 25 „w Monasteru Dermaniu...”* We Lwowie. – s. 519.

¹⁴ Мелетій Смотрицький, Граматика / Підготовка факсим. вид. та дослідження В.В.Німчука, Київ 1979, (Пам’ятки української мови XVII ст.).

тіні Анхіза, героя Вергілієвої *Енеїди*, який, оповівши своєму синові Енею про мужнього Марцелла, промовив: “*Бути Марцеллом тобі!*” (Кн. 6.)¹⁵. Київського воєводу Смотрицький уявляє спадкоємцем визволителя Рима. Автор уподібнюється Анхізові, провіщаючи долю князеві, подібно тому як батько Енея проголосив програму розвитку Римської імперії, котра визначила політику держави на багато століть уперед.

По-друге, героїв двох творів єднає патриціанське та аристократичне походження.

По-третє, якщо Марцелл врятував Рим у військовий спосіб, то від Заславського жадають такої ж участі у духовному порятунку і конфесійному оновленні Речі Посполитої як другого Риму. Підтвердженням тому – смислове обігрування у панегірику символічного образу *лілеї*. У контексті античної культури образ цієї квітки утілював надію. Відповідно, початок панегірика український письменник зачинає цитатою із славетної поеми: “*Повні пригорці лілій несите!*”¹⁶. В “Енеїді” Вергілія душа покійного батька Енея дарує синові “*пурпуровий цвіт лілій*” з надією, що вона допоможе відвернути від нього злу долю і позбавити тягаря нещастя. Лілія, що розквітла у домі Заславських, перетворюється на символ здійснення тих мрій і сподівань, які поклалися на цей достойний рід. Вочевидь, прагнучи зберегти первинне значення символічного образу у своєму творі, Смотрицький оприявнює першоавтора символічного образу давнім і стійким зворотом: “*оповідає Маро*”. Звертання до автора “Енеїди” породжує в уяві читача відповідні асоціації з першотвором давньоримського класика та ідеолога нової влади часів принципату Августа, так званого „золотого віку” Римської імперії.

Письменник звеличує дім Заславських з погляду візуально-богатства і упокорення у ньому прородних стихій. Київський дім воєводи увиразнюється камерною атмосферою ідеального

¹⁵ Марон Публій Вергілій, *Енеїда* // М.К. Зеров, Твори: В 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1: Поезії. Переклади / Упоряд. Г.П.Кочур, Д.В.Павличко. – С. 245.

¹⁶ Мелетій Смотрицький, *Peraenesis abo Napomnienie, od Bogu Wielebnego Meletiusza Smotrzyckiego, Rzeczonego Archiepiskopa Połockiego, Epaskopa Witebskiego y Mściślawskiego y Dermańskiego, do Przewacznego bractwa Wileńskiego Cerkwie Ś. Ducha, a w osobie jego do Wszystkiego tey strony Narodu Ruskiego uczynione. Anno 1628, Decembris 12, Cum Licentia Superiorum, w Krakowie 1629, [w:] Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introdukction by David A. Frick, Cambridge, Massachusetts: Ukrainian Research Institute of Harvard University 1987. – S. 643(2). [HARVARD LIBRARY OF EARLY UKRAINIAN LITERATURE. – Texts: Volume 1.]*

світу „маленької Аркадії”, де в гармонії перебувають і злі, і добрі сили. Його двір перетворюється на ідеальну конструкцію світу, у якому *“бестії та небесні слуги разом тріумфують”*, навіть *“чудо морське”* перед князем з’явилося, щоб виявити знак свого шанування. Князь Заславський є взірцем благочестя, і саме тому вищі сили величають його. Створюючи ідеальний образ київського воєводи, Смотрицький модифікує його оточення, світ. З цією метою він звертається до *аркадійської конвенції і тоніки*, що здобула в ті часи надзвичайну популярність і розвинулася в особливий напрям барокової літератури¹⁷.

Не залишається поза увагою автора панегірика *астральна символіка*. В ідеалізації князя вона виконує чи не домінуючу функцію, стверджуючи усеохопність князівської величі і слави. У її вираженні Смотрицький вдається до своєрідної значеннєвої інверсії. Світ мовби змістився перед вшануванням достоїнностей свого харизматичного володаря: *“місяць і зорі”* перед ним схиляються, а *“земля і море”* віддають шану і повагу.

Функціональність універсальних образів у творі має своє виразно історичне призначення. Через систему знаків письменник передавав власні почуття та погляди, що стосувалися майбутнього руського народу і його Церкви. Пафос *„аркадійської” візії* ідеального ладу в домі Заславських Смотрицький волів би перенести в оточення усієї Вітчизни. Гармонія природи та її упокорення перед гідністю князя була суголосною закликом письменника до міжконфесійної злагоди в *“Апології”* та *“Паранезисі”* – *„знайти гармонію у самих себе”*, бо її того вартий *„старожитний народ руський”*. Керуючись давньою засадою вбачати у міфах та історії прихований сенс морально-етичних повчань, Смотрицький за їх посередництвом втілює свої ідеї. Означена в алегоричний спосіб у панегірику *ідея єдності* знаходить своє логічне завершення у наративній частині твору.

Між іншим, у накладанні та семантичному обігруванні образів античної культури з християнськими ідеалами бачимо прояв нових естетичних тенденцій¹⁸. Так, явище *конвергент-*

¹⁷ Anna Krzewińska, Arkadia // Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze. Renesans. Barok. / Pod red. Teresy Michałowskiej. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1998. – S. 59; Dariusz Śniezko, Mit wieku złotego w literaturze polskiego Renesansu. Wzory – warianty – zastosowania. – Warszawa, 1996. – S. 127-149.

¹⁸ Санте Грачотті, Українська культура XVII ст. і Європа, [в:] Україна XVII ст. Між Сходом та Заходом Європи. Матеріали I-го українсько-італійського симпозіуму 13-16 вересня 1994 р. – Київ, 1996. – С. 12

ності античного і християнського, тобто взаємного зближення і функціонування античної культури в українській писемній традиції є симптоматичною ознакою раннього українського бароко¹⁹. Міфологічні образи по суті матеріалізують, літературно оречевлюють ідейні та утопічно-елегійні аберації барокового письменника. Вони переконливо втілюють динамічні ефекти, ігрову домінанту естетичної моделі бароко, (ідеться про гру значень, смислові та образні ефекти). Наприклад, образи Риму, Карфагену чи Трої у свідомості автора кінця XVI – початку XVII віків постають не як реальні категорії з античного життя, а як символи та алегорії. Так, за Троєю та Карфагеном завжди уявлялися Київські землі, які, щодо Риму – Корони Речі Посполитої, прагнули зберегти свою автономію. Зокрема, в *Epicedion(i)* невідомий автор, оплакуючи смерть Михайла Вишневецького як *другого Гектора та Ганнібала*, потрактовує Карфаген як „отчий край”²⁰. У *Роксоланії* Себастьян Кленович іронізує з приводу тих, хто: *тут* (ідеться про Київ – прим. С.Б.) *залишків Трої шукають...*²¹ І, звісно, бачить у цьому прихований натяк, загрозу: *Казка однак ця пуста не до впадоби мені. Ян Домбровський у Дніпрових Каменах*²² передає меланхолійно-тужливі та розпачливі інтонації, уподібнюючи нинішній Київ із зруйнованою Троєю.

Слід гадати, що Смотрицький вводить князя Заславського у контекст античної традиції, аби через вищість римської культури підняти його в очах читача до рівня харизматичного героя як потенційного тріумфатора Риму, котрий принесе Речі Посполитій мир і славу, запобігши внутрішнім чварам: *“...Він нашу державу, розхитану в злій колотнечі, знову утвердить...”*²³.

¹⁹ Дмитро Чижевський, *Антична література в старій Україні*, Мюнхен 1956, с.18. (Відбитка викладу, прочитаного на засіданні Секції античної історії Української Вільної Академії в Сполучених Штатах Північної Америки, 13 березня 1955 року.); Володимир Крекотень, *Освітня реформа Петра Могили і утвердження бароко в українській поезії // Записки Наукового Товариства Шевченка*. – Львів 1992. – ССXXIV: Праці філологічної секції. – С. 10.

²⁰ EPICEDION, себто Вірш жалобний про благородного й вічного пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького... // *Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2 частинах*. – Київ, 1995. – Ч. 2. – С. 29.

²¹ Себастьян Кленович, *Роксоланія // Антологія української поезії: В 6-ти т.* – Київ, 1984. – Т. 1. – С. 72. [Українська доживтна поезія. Твори поетів XI-XVIII ст. / Упоряд. В. Шевчук]

²² Іван (Ян) Домбровський, *Дніпрові камени // Українська поезія XVII століття (перша половина): Антологія*. – Київ, 1988. – С. 119.

²³ Марон Публій Вергілій, *Енеїда*, цит. праця, с. 244.

Таким чином, панегірик засвідчує державну, прокоролівську позицію українського письменника. Певно, що вона утвердилася як позиція громадянина і як обов'язок Смотрицького-архієпископа, який після створення Київської митрополії (1620) сподівався від короля на державну підтримку новоствореної церковної інституції.

Смотрицький моделює ідеального читача, визначаючи не тільки параметри сприйняття пропонованої книги, а й постулює образ харизматичного володаря, якого адресат повинен наслідувати, а читач – захоплюватись.

У формуванні образу *імпліцитного читача* Смотрицький дотримується принципів жанрової ієрархії. Передовсім, він звертається до конкретної авторитетної особи, оспівуючи переваги і достоїнності його роду. У подібних віршованих „похвальних словах” і дидактичних ораціях Михайло Грушевський убачав „чисто етикетальну”²⁴ функцію. Не заперечуючи думки авторитетного вченого, дозволимо собі припустити дещо глибше і багатофункціональніше призначення передмов-посвят.

По-перше, у тексті автор звертався до князя не як до реальної особи, а як до ідеального володаря, *optimus princeps*. Як правило, категорія ідеального завжди обумовлює досконалість та нереальність. Підтвердженням такої відносної правдивості залишалося ім'я, атрибути та ознаки князівського роду. Образ адресата проектувався в ідеалізованій реальності, досконалому світі чеснот його роду або ж у контексті знакової системи, яка цю ідеальність втілювала. Прикметно, що звертаючись в „Антиграфах” до Януша Острозького, Смотрицький бачить перед собою образ не реального князя-католика, а сина славетного батька – захисника інтересів православних русинів. У Януші Острозькому письменник уявляв перед собою такого князя, який перебуває ще у сумнівах і готовий повернутися до „*віри своїх предків*”. До барокової гіперболізації вдається Смотрицький у „Треносі”, уславлюючи рід Вишневецьких як один із достойніших родів. На думку сучасного історика Наталії Яковенко, порівняно з князівськими родинами Радзивилів, Острозьких та Сапег на початку XVII віку Вишневецькі не були такими знаменитими і впливовими у Речі Посполитій²⁵.

²⁴ Михайло Грушевський, Історія української літератури. – Київ, 1995. – Т. 6. [Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії; Т.1].

²⁵ Наталя Яковенко, Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII

Утім, ми не виключаємо взаємообумовленості процесу ідеалізації, оскільки своїми вчинками реальний адресат створював привід щоб вплинути на нього або ж ввести до реєстру харизматичних героїв. Так, до написання „Антиграфів”, Януш Острозький, загалом „холодний до всього православного, що робив його батько”²⁶, на коронному сеймі 1605 року несподівано домагається підтвердження у якості Києво-Печерського архимандрита вельми несимпатичного католика Єлисея Плетинецького; у 1606 році князь частково підтримав рокош, очолюваний краківським воєводою Миколаєм Зебжидовським, що був спрямований проти нетолерантної політики Сигізмунда III. Захарія Копистенський, який відзначався своєю ортодоксією і непримирністю до католиків, підкреслював переваги Януша у фундуванні монастирів і відносною прихильністю до православних. Автор „Палінодії” передає почуття внутрішнього сумніву князя з огляду на піднесення авторитету православної церкви. Як підтвердження тому Копистенський цитує слова князя, які передають почуття ностальгії за втраченою можливістю повернутися до „батьківської віри”: *“Гды бым пред тым в молодых літах о релегіи грецкой и о Церкви востодней відал то, што тепері в том моим віку вижу и знаю, теди негда бым не был сполечником Костела заходнего”*²⁷. Звісно, це давало підстави Смотрицькому звертатися до нащадка Острозьких і просити його про опіку над православними. Таким чином, у творенні уявного образу свого читача Смотрицький дотримувався принципів, які згодом узагальнить у своїй „Етиці” нідерландський філософ Бенедикт Спіноза: „Ми називатимемо людей *відносно досконалыми* (вид.- С.Б.), з огляду на те, наскільки вони більш або менш здатні наблизитись до ідеального взірця”²⁸.

По-друге, в оспівуванні чеснот ідеального володаря автор зосереджувався на його майбутньому. У посвяті мовою символів та алегорій проголошувалися принципи ідеальної програми письменника, які в оповідній манері розгорталися вже в осно-

ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993.

²⁶ Лларіон, Митрополит (Іван Огієнко), Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія. – Луцьк, 1992. – С. 78.

²⁷ Захарія Копыстенский, Палинодия // Русская историческая библиотека. – Т. 4: Памятники полемической литературы Западной Руси. – СПб, 1878. – Кн. 1. – С. 1140.

²⁸ Спиноза Б., Этика // Спиноза Б., Избранные произведения. – Москва, 1957. – Т. II. – С. 524.

вній частині твору. Смотрицький прагнув побачити у реальному адресаті предмет втілення своїх омріяних ідей на майбутнє. У напучуванні письменник окреслював межі його влади і потейційних можливостей, які визначали рівень патетики, гіперболізації та образи, до яких автор посвяти прирівнював свого володаря.

І, врешті, останнє, – формування культу *optimus princeps* не носило локального, автономного характеру, тобто цілепокладання автора не обмежувалися тільки адресатом князя. У комунікативному процесі ідеальні параметри, згідно риториці, становили загальний взірець наслідування для іншого кола читачів, яких Смотрицький означував „народом руським”. Принаймні до цього зобов’язував яскравий ефект ушанування володаря усіма небесними світилами і частинами світу – зорями, місяцем, землею, морем, з якими, до речі, ототожнювалося реальне довкілля читачів.

Ідеальне зображення князів Януша Острозького, Михайла Вишневецького та Олександра Заславського вивершувало заодно ідею громадянського обов’язку, ознаки мужності, небайдужості, наполегливості, вірності цінностям „батьківської віри”. Ці ідеальні якості імпліцитного читача *optimus princeps* передбачали очікувану рецепцію книги.